

ÖRNEKLERLE MODERN TÜRK EDEBİYATININ FELSEFE TEMELLERİ VIII

Mustafa Atiker

■ Mustafa Şekip Tunç'tan Ziya Gökalp'a ve Bugüne Kadar Yanlış Anlaşılanlar: Immanuel Kant, Henri Bergson ve Karl Marks

Türkiye'de çağdaş düşünce tarihi orijinal fikirler ve dünya için yeni görüşlerin tarihi değildir. Fakat bütünü ile Türkiye için yeni ve gerçek yaradışları [yaratışları] hazırlayan eserlerin tarihidir.

Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, C I¹

Bugün modern ya da çağdaş sözcükleriyle nitelenen düşünce hayatımız, dolayısıyla edebiyat ve sanat anlayışımız, bütün soru ve sorunlarıyla birlikte Tanzimat ideolojileri ve onun gazetecilik, gazete edebiyatçılığı aracılığıyla kurmuş olduğu yeni bir dilin içinden çıkmıştır. Diğer bir deyişle Türkiye Türkçesi adı verilen dilimiz, Tanzimat Dönemi'nde, gazetecilik / journalism kaynaklı bir dil teşekkülünün / oluşumunun sonucudur. Yine bu dilin zihniyeti, işleyiş biçimi de ona göredir. Dolayısıyla Tanpınar'ın daha önce ikinci bölümde de alıntıladığımız şu cümlelerinde,

Ziya Gökalp'in *Türkçülüğün Esasları* adlı kitabında Cumhuriyetin [Cumhuriyet'in] ilanından sonra yeni bir terkip şeklinde verdiği bu ideolojiler, Medeniyetçilik, İslamcılık ve Türkçülük cereyanlarıdır. Her biri cemiyetin ayrı bir reali-

1 Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, C I, Selçuk Yay., Konya 1966, s. 4.

tesini karşılayan bu ideolojilerin etrafındaki mücadele belki de Modern Türk Edebiyatının [Edebiyatı'nın] asıl tarihini yapar.²

derken “bu ideolojiler”i gazetecilik ve gazete edebiyatıyla birlikte düşünmek zorundayız. Ayrıca bu gazetecilik dili, yani Türkiye Türkçesinin kurucu dili, başka ülkelerdeki gazetecilik diline de pek benzemez. Çünkü Osmanlı'nın, daha doğrusu Osmanlı hukuk düzeninin çöküşüyle birlikte ortaya çıkan “bu ideolojiler” halk adını verdiğimiz büyük kitleleri, söz konusu hukuk düzeni içinde eğiten tasavvufun yerine geçmiş, insan tasavvufun yerine geçen ideolojiler tarafından eğitilmiştir. Şeyh-mürit ilişkisi tekkenin sınırları içinde kalmamış, onu aşarak genel-geçer bir ahlak biçimine bürünerek “bu ideolojiler” yoluyla toplumun bütün kesimlerine sirayet etmiş, düşünce biçimlerimizi belirlemiştir. Felsefe de bu arada bir ideoloji, medeniyetçiliğin tekelinde bir Batılılaşma, çağdaşlaşma aracına indirgenmiştir. Yine aynı nedenle Türkiye; şu anda benzerini ancak bilim kurgu romanlarında, filmlerinde görebileceğimiz, uzaylıların istilasına uğramış ya da bir nükleer savaş sonrası her nasılsa yok oluştan kurtulmuş bir tarih ötesi toplum hâlinde yaşamaktadır. Söz gelimi her biri kıta Avrupa'sının, Amerika'nın düşünce hayatında birer dönemeç olan çağdaş, evrim, devrim gibi sözcükler bu tarih ötesi toplumda çocuklara ad olarak verilmektedir. Oysa “Almanya'da, Amerika'da, Fransa'da, İngiltere'de ya da İspanya'daki ailelerin aklına, çocuklarına bu ve benzeri adları koymak neden gelmiyor acaba?” diye pek soran da çıkmamıştır bugüne kadar.

Tasavvuflaştırma / mistifikasyon, kavramların arka planını silerek onları tarih ötesine taşıma, bir çeşit entelektüel ve bilimsel üfürükçülük, Batı adlı bütünüyle kurgusal, uydurma, hayalî bir dünya tasavvurunun karşısında ya da yanında yer almada en büyük yardım, Fransa üzerinden öğrenilen Batı-Doğu ikilemidir. Söz konusu ikilemin Alman romantik okulunun bir icadı olduğundan, Hegel'in bu iki ayrı zihinsel yapı tasavvurunu felsefelleştirdiğinden ve bu ayrımın Alman idealizminde Entzweigung yani ikiye bölünme kavramına karşılık geldiğini ve en başta bu kavram etrafında doğanın ve insanın zihni biçiminde iki ayrı akıl ediş tarzı olduğunu belirtip bunları birbirine karşı konumlandıran Kant'tan, bugün diyalektik dediğimiz yöntemin de bu karşıtlıktan, daha doğrusu bir doğada iki insan zihni içinde yani insanın iki ayrı yerde özneleşme fikrinden doğduğunu, Berg-

2 Ahmet Hamdi Tanpınar, “Türk Edebiyatında Cereyanlar”, Hasan Refik Ertuğ; Ahmet Şükrü Esmer; Enver Ziya Karal; Osman Okyar; Ömer Celâl Saraç, Sabri Esat Siyavüşgil; Ahmet Hamdi Tanpınar; Orhan Tuna; Tarık Z. Tunaya; Sabri Ülgener; Hasan Âli Yücel, *Yeni Türkiye*, Türk-Amerikan Üniversiteliler Derneği, İstanbul 1959, s. 343.

son'un ya da Marks'ın ne kadar değişik düşünürse düşünsün, genel anlamda Kant'ın bu ayırımından yola çıktığını daha önce göstermeye çalışmıştık.

Ne yazık ki başta Mustafa Şekip Tunç ve Ziya Gökalp olmak üzere Türkiye'de Tanzimat ideolojilerinin içinden yetişen felsefe anlatıcıları, değerlendirmeleriyle yukarıdaki ilişki bütününün oldukça dışında kalmaktadır. Buna örnek olarak ilkin Mustafa Şekip Tunç'un Bergson'u bize nasıl tanıttığına, bir bakalım. Çünkü Tunç, filozof lakaplı Rıza Tevfik Bölükbaşı gibi Bergson'dan ilk söz edenlerden olmasa da³ *Dergâh* dergisinde [1921-1923] yazdıklarıyla Bergsonculuk adı altında tuhaf bir felsefeyi tasavvuf yardımıyla edebiyatlaştıran, daha doğrusu onu batını / ezoterik bir edebiyat felsefesine dönüştürerek Yahya Kemal ve arkadaşlarına aktaran kişidir:

Bergson'un felsefeye başlamak üzere olduğu; yani 1880 sıralarında felsefî [felsefi] düşüncesinin başlıca istikametleri[y]le hâkim iddialarını görmüştük. Bu esnada Sorbon'un resmî felsefe mezhebi munhasıran [münhasıran: özellikle] intikadî [eleştirel] kısmına irca edilmiş bir "Kantçılık"tı. Bu felsefenin iki hâkim iddiası, iki muteber hedefi vardı:

- 1) İlmi bilgiden başka bilgi yoktur;
- 2) Yegâne bilgi vasıtası zekâdır.⁴

Bir kere Kant felsefesi; intikadî [eleştirel], edebî, hukuki ve benzeri kısımlara ayrılmaz ya da ayrılarak incelenmez. Çünkü eleştiricilik -Almanca Kritizismus- Kant felsefesinin genel adlarından biridir. Bir başka deyişle eleştiricilik, Kritizismus felsefe tarihinde Kant'ın kurmuş olduğu okulun adıdır. Fransızlar Kant felsefesine intikadî derken ortada bir indirgeme yok, genelleme var. İkinci olarak daha ilk başta, bu yazının birinci bölümünde Kant ve Gökalp'ı karşılaştırırken söylediklerimizi tekrar edersek Immanuel Kant; 200 yılı aşkın bir zaman önce "modern" dediğimiz mantığın ya da felsefenin oyun kurallarını belirlerken bilgiyi, sezgisel ve mantıksal bilgi [Intuitive und diskursive Erkenntnis] biçiminde ikiye ayırarak incelemektedir.

1. Estetik [sezgisel] bilgi: Bu tür bilginin kaynağı duyusaldır [sinnlich / ih-sasi]. Buradaki "Duyusallık / Sinnlichkeit" nitelemesi, hem beş duyu organına hem de duyguya ve çeşitli duygu yollarına [kalp, ilham, sezgi vb.] ilişkin anlamındadır. Bu, doğanın ve doğaya ait olan her şeyin bilgisidir.

3 Hilmi Ziya Ülken, *Çağdaş Düşünce Tarihi*, C II, s. 416.

4 Mustafa Şekip [Tunç], *Bergson ve Manevi Kudret'e Dair Birkaç Konferans*, 2. bs., Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul 1934, s. 14.

Sanat adını verdiğimiz düşünme biçimini meydana getiren bu türlü bir bilgidir.

2. Mantıksal [kavramsal] bilgi: Bu tür bilginin kaynağı insanın akıl etme [Verstand / Müdrike] yetisidir. Bu, insan zihninin bilgisidir. Bilim adını verdiğimiz düşünme biçimini meydana getiren bu türlü bir bilgidir.⁵

Mustafa Şekip Tunç'un açıklamalarının tersine Bergson, temel fikirlerini doğrudan Kant'tan alır. Söz gelimi Kant'ın kurmuş olduğu düşünce düzeyinden hareket ederek zamanı, iç zaman ve dış zaman olarak ikiye ayırarak inceler. Dış zaman ya da mekanik zaman, yukarıda Kant'ın belirttiği gibi, insan zihninin zamanıdır. Yine durée dediği ikinci zaman, estetik zamandır. Doğanın ancak sezgi yoluyla kavranan kendi zamanıdır. O canlıdır ve her şeyi birbirine bağlar. Böylece yine Kant'ta olduğu gibi iki ayrı zihin; insan zihni ve doğanın zihni birbirine karşı konumlandırılmış olur.

Kant konusunda eksik bilgi ve felsefeyi Tanzimat ideolojilerinin isterlerine uydurma gayretiyle yanlış anlaşılan, tamamıyla yanlış tanıtilenlerden biri de çok iyi bilindiği zannedilen Karl Marks'tır. Buna örnek de Ziya Gökalp'ın *Tarihi Maddecilik ve İçtimai Mefkûrecilik* başlığı altındaki Marks değerlendirmesi olsun:

[...]Karl Marks determinizmde [belirleyicilikte] bir nevi inhisar [tekel] iddia eder: İçtimai [sosyal/toplumsal] hadiseler arasında sebep [belirleyici neden] olabilmek imtiyazı [ayrıcalığı], yalnız iktisadi hadiselere münhasırdır [iktisadi olaylarla sınırlıdır]. Diğer içtimai hadiseler mesela dinî, ahlaki, bedii, siyasi, lisani, muakalevi [teorik/spekülatif] hadiseler asla sebep olamazlar, yalnız netice olabilirler. Binaenaleyh, Karl Marx'a göre, iktisadi hadiselerin gayri olan bütün içtimai hadiseler "gölge hadiseler" (epifenomenler) mahiyetindedir. Bir şeyin gölge hadise olması, başka şeyler üzerinde hiçbir tesiri haiz olmaması demektir. İnsanın gölgesi, yaptığı işlere bir tesir icra edebilir mi? Şüphesiz edemez, işte gölge hadiseler de bizim arkamızdan gelen şu tesirsiz gölgeler gibidir. Demek ki, Marks'a göre yalnız iktisadi hadiseler şe'niyetli [gerçekliktir], diğer içtimai müesseseler, şe'niyet olmadıkları gibi, hadise bile değildirlir. Bunlar, ancak iktisadi hadiselerin neticeleri ve gölgeleridirler.⁶

5 Immanuel Kant, *Immanuel Kant's Logik*, (Açıklayan: J. H. von Kirchmann), II. bs., L. Heimann's Verlag, Leibzig 1876, s. 36-38.

6 Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Matbuat ve İstihbarat Matbaası, Ankara 1339/1923, s. 60.

Gökalp'ın yanıflşlarını sıralarsak:

1. Dördüncü bölümde de belirttiğimiz gibi, Kant'ın getirdiğı felsefeye, bilinç merkezli felsefe ya da kısaca *bilinç felsefesi* [Bewusstseinsphilosophie] de denir. Kant'tan sonra gelenler, bu düşünce biçimini; bilinç merkezli felsefeyi izleyenlerdir. Onlar, kim olursa olsun -Hegel, Schopenhauer, Nietzsche, Bergson, Tönnies, Durkheim, Marks ya da Sartre- düşüncelerini hep bilinçten daha doğrusu ikiye ayrılmış / bölünmüş bilinçten söz ederek temellendirmek zorundadır. Marks'ta bu ayrım *Basis, temel ve Überbau, üstyapı* biçimindedir. Ona göre: “[Toplumdur her şeyin temeli, Basis'i.] İnsan[lar]ın [var] oluşunu bilinci değil, tam tersine toplumsal [var] oluşu belirler insan bilincini: Es ist nicht das Bewußtsein der Menschen, das ihr Sein, sondern umgekehrt ihr gesellschaftliches Sein, das ihr Bewußtsein bestimmt.”⁷

2. Bilinç merkezli felsefeden hareket edenler için toplumsal olaylar içinde iktisadi olayların; ayrıcalıklı kılınması ya da Gökalp'ın saydığı biçimde onların diğerlerini gölgeleştirerek, silerek; dinî, ahlaki, bedii [estetik], siyasi, lisani, muakalevi [teorik / spekulatif] olayları tek başına belirlemesi imkânsızdır. Çünkü iktisadi olsun ya da olmasın tüm olaylar tarihseldir, insan bilincinin eseridir ve bunlar bir araya gelerek karşılıklı etkileşim yoluyla bilinci, özellikle Marks söz konusu olduğunda, onun Klassenkampf, sınıf mücadelesi adını verdiği tarihsel bilinci oluştururlar. Bir başka deyişle fikirler ve bu fikirlerin insan bilincindeki görünümleri, diğer adıyla Bewusstseinsformen, bilinç biçimleri; din, ahlak, hukuk, edebiyat, ideoloji vb. kısaca insan zihninin oluştuğı her şey -Marks'ın Überbau, üst yapı dediğı- bir yanda, Basis, temel adını verdiği toplumsal var oluş ve onu ortaya çıkaran iktisadi ilişkiler / üretim ilişkileri diğer yanda olmak üzere, bilinç ikiye ayrılır. Yukarıda da söylemiştir: Bilinci; insanın tek başına varlığı değil, toplumsal bir varlık oluşu belirler. Marks'a belirlenimci diyebileceğimiz tek yer burasıdır. O da hukuktan, insanlar arası ilişkilerden, muamelattan yola çıktığı için böyledir. Kısaca insan bilincinin sınırlarını çizen onun içinde yaşadığı toplumdur, tek başına iktisat ya da iktisadi olaylar değildir.

3. Marks'a göre, yine ikinci bölümde belirttiğimiz gibi “bireylerin kendini hayvanlardan ayıran ilk tarihsel eylemi düşünmeleri değil, onların kendi

7 Karl Marx, *Karl Marx / Friedrich Engels – Werke C XIII, Zur Kritik der Politischen Ökonomie / Vorwort* [1859], 7. bs., (Karl) Dietz Verlag, Berlin 1971, s. 9; Karl Marx, *Ökonomische Schriften III, Das Kapital, Kritik der politischen Ökonomie / Kleinere ökonomische Schriften*: “Vorwort zur Kritik der politischen Ökonomie”, s. 839.

gıda maddelerini üretmeye başlamalarıdır. [...] İnsanlar gıda maddelerini üretirken dolaylı yoldan kendi maddi hayatlarını üretir.”⁸ Diğer bir deyişle iktisat ya da iktisadi olaylar, daha doğrusu Marksçı sözlüğe uygun olarak konuşacaksak, üretim ilişkileri tarihselliği başlattığı ve bu tarihselliği sınıf mücadelesiyle somutlaştırarak ileriye taşıdığı için önemlidir. Ancak yalnızca üretim ilişkileri / üretim güçleri ya da iktisadi olaylar bir araya gelip tarihi oluşturmazlar çünkü tarihselliğin öznesi üretim güçleri ve üretim ilişkisinin ortaya çıkardığı *Arbeit, iş / emek* ve onun biçimleri yani maddi doğa ve bu maddi doğanın içinde yer aldığı toplum -kısaca *Basis, temel* olarak nitelenen oluşum-, nesnesi ise *Überbau, üstyapı* denen ve o *Basis, temel* üzerinde yükselen insan bilincinin biçimleri; onun dil, din, ahlak, edebiyat, estetik, sanat, hukuk vb. görüşü ve başta devlet ve yargı olmak üzere onları toplumda görünür kılan her türlü kurum, kuruluş ve organizasyon; partiler, eğitim-öğretim ve araştırma kurumları, ibadethanelerdir. Özetle “insanın üretim ilişkilerinin bütünü, toplumun iktisadi yapısını oluşturur. Üzerinde hukuki ve siyasi üstyapının yükseldiği ve belli toplumsal bilinç biçimlerine karşılık gelen de bu gerçek temeldir.”⁹ Ancak “toplumun üstyapısı içeriğiyle birlikte temel dediğimiz oluşum tarafından belirlense de, gelişiminde görece bağımsızdır. Üstyapıdaki kurumsal ya da düşünsel içerik, doğrudan, üzerinde yükseldiği temelin yansıması değildir.”¹⁰ Özne-nesne ilişkisi, çift kutuplu, iki yönlü ve belirleyicilikleri de karşılıklıdır. Temel ya da üstyapı bir yerde özneyken diğer yerde nesne olabilir. Tarihselliği oluşturan, bu çift kutuplu özne-nesne ilişkisi yoluyla kurulan toplumsal bilinçtir. *Diyalektik*, bu çift kutuplu özne-nesne ilişkisinin bir başka adıdır.

4. Marks'ın *diyalektik materyalizm / maddecilik* okulu, yukarıda göstermeye çalıştığımız gibi Kant'ın bilinç felsefesinin bir koludur. Ancak Kant'ın tam karşısında, dolayısıyla Marks'ın diyalektik maddecilik okulunun karşıtı bir felsefe okulu daha vardır. Çoğunlukla *mekanik materyalizm / maddecilik* adıyla bilinen bu okula göre bilinç bir gerçeklik değil, epifenomen yani bir gölge olaydır, daha açıkçası bilinç diye bir şey yoktur. Dolayısıyla toplumsal bilinç de maddi varlığın edilgin bir yansımasından / aksinden baş-

8 Karl Marx, “Die Deutsche Ideologie”, *Frühe Schriften II*, Lambert Schneider Verlag, Darmstadt 2013, s. 16.

9 Manfred Buhr ve Alfred Kosing, “Produktionsverhältnisse”, *Kleines Wörterbuch der marxistisch-leninistischen Philosophie*, 4. bs., Dietz Verlag, Berlin 1979, s. 265.

10 *age.*, “Basis und Überbau”, s. 47.

ka bir şey değildir. Oysa “diyalektik materyalizme göre toplumsal bilinç, pekâlâ yansır, ama etkin bir yansır.”¹¹

Sonuç olarak Ziya Gökalp, Marks’ın *diyalektik materyalizmi*yle, *mekanik materyalizmi* birbirine karıştırmıştır. Çünkü iktisadi yani maddi olanlar dışındaki bütün olayların, maddi / iktisadi olayların birer gölgesi olduğunu iddia etmek için önce bilincin gerçekte var olmadığını, ya da onun bizim vehimlerimizin bir eseri olduğunu düşünmek gerekir. İşte *mekanik materyalizm* bu düşünce üzerine kurulmuştur.

Mustafa Şekip Tunç’un da kafası pek karışık. “Bergson’un felsefesine başlamadan evvel teneffüs ettiği felsefî havayı bilmek lazımdır. Bu hava: “Scientisme”, “positivisme” ve “relativisme” namlarıyla üç zümrede toplanabilir ki iddiaları sırasile [sırasıyla] şunlardır.”¹² dedikten sonra pozitivizm hakkındaki düşüncelerinde, mekanik materyalizm ve pozitivizmi birbirine karıştırarak anlattığını görebiliriz:

Metafizik mümkün olmadığı gibi mevzuu, usulü, ve bilgi vasıtaları ayrı olan bir ruhiyat da mümkün değildir. Çünkü ruhiyatta kullanılan iç müşahede usulünün ne sıhhati, ne de isabeti vardır. Şuur denilen şey dahi bir gölge hâdise [hadise], yani dimağî hareketlerin bir neticesidir. Şuuru müstakillen [müstakilen] mevcut bir hâdise gibi tasavvur etmek kendi vehmimizden başka bir şey değildir.¹³

Rölativizm/Görecelik de bu karışıklıktan nasibini almıştır:

Mademki kâinat birdir ve aynı [aynı] zamanda küllî [külli: bütüncül] ve kat’î [kati: kesin] bir mihanikiyete [mekanikliğe] münkattır [boyun eğmiştir / ona sıkı sıkıya bağlıdır] ve mademki ruh yok; yalnız şuur denilen ve bir hâdise [hadise] zannolunan bir gölge vardır; binaenaleyh:

- a) Hayatta maddede olanlardan;
- b) Ruhta da hayatta olanlardan fazla bir şey yoktur;
- c) Ruh bedenin hizmetçisidir. Beden ise külli mihanikiyetin, yani maddi cihandan bir parçadır. Binaenaleyh hürriyet denilen şey yoktur.¹⁴

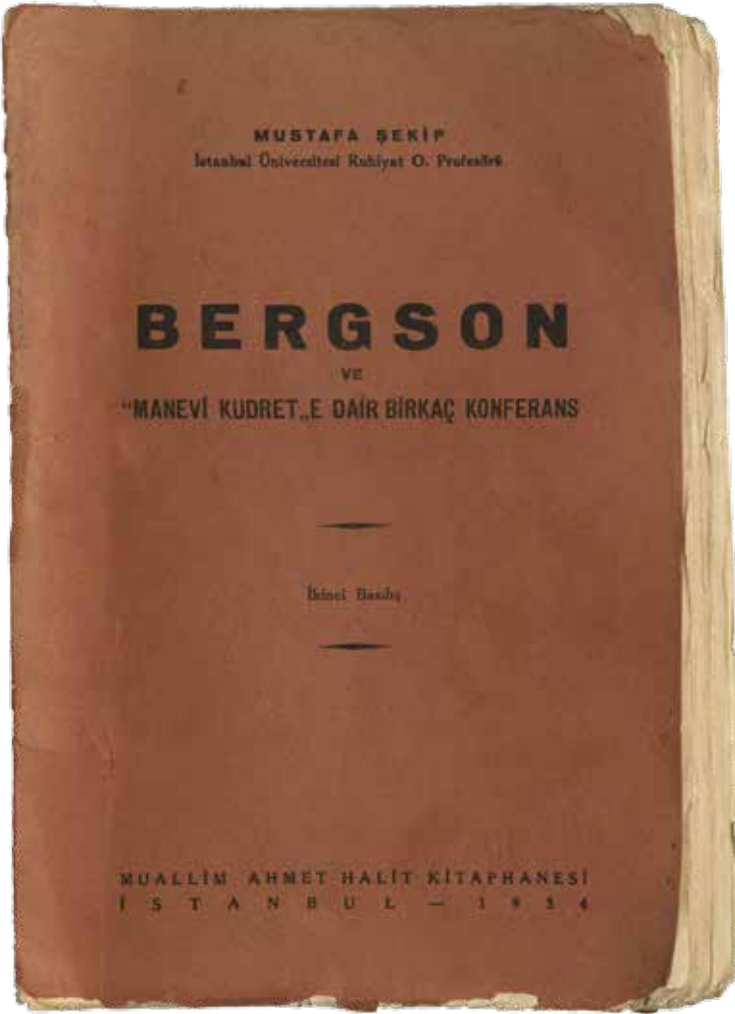
11 Georges Politzer, Guy Hesse ve Maurice Caveing, *Felsefenin Temel İlkeleri*, (Çeviren: M. Ardos), 8. bs., Sol Yay., Ankara 1979, s. 279.

12 Mustafa Şekip [Tunç], *Bergson ve Manevi Kudret’e Dair Birkaç Konferans*, s. 9.

13 *age.*, s. 10.

14 aynı yer.

Yukarıdaki alıntılarda Tunç “Bergson’un içinde yetiştiği felsefi [felsefi] muhit”¹⁵ ten çok kendi içinde yetiştiği felsefi muhiti/çevreyi ve o çevrenin mekanik materyalizmden ne kadar çok etkilendiğini göstermektedir. Tanzimat ideolojilerinin içinde yetişen ve yine oraya eklenen Beşir Fuat’ın, Ziya Gökalp’ın, Mustafa Şekip Tunç’un ve diğerlerinin mekanik materyalizmle ilişkisinin boyutlarını irdelemeyi daha sonraya bırakarak gelecek bölümde biraz da, Türkiye dışındaki Bergson ve felsefesini tanımaya çalışacağız.

¹⁵ aynı yer.